

جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی (نخستین)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* حسن بشارتی راد، پژوهشگر پژوهشکده مطالعات منطقه‌ای پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ع)،

h.besharativ@gmail.com - تاریخ دریافت: ۹۲/۶/۲۷ تاریخ تصویب: ۹۲/۸/۱۱

چکیده:

مقوله تقریب مذاهب اسلامی از مسائلی است که در ادبیات سیاسی و اجتماعی جهان اسلام سابقه طولانی دارد. نگاهی اجمالی به آثار باز مانده از عالمان متقدم مذاهب، این موضوع را آشکار می‌سازد که از دیرباز و از اوان شکل‌گیری مذاهب مختلف عالم اسلام، اندیشه‌های وحدت‌آمیز اسلامی در آراء برخی بزرگان مذاهب وجود داشته و به فراخور زمان، مطالبی در این رابطه بر قلم ایشان جاری شده است.

تقریب بین مذاهب مختلف اسلامی در یک قرن اخیر از جانب متفکران اسلامی از زوایای مختلف، مورد بحث و بررسی و تحلیل شده است و در نتیجه موافقان و مخالفان زیادی در مقابل هم صف‌آرایی نموده‌اند، ریشه‌ی این اختلافات را - علی‌رغم تأکید قرآن کریم و سنت پیامبر ﷺ بر وحدت و اخوت اسلامی، باید در تفاوت رویکردها و برداشتها پیرامون تقریب و وحدت اسلامی، جستجو کرد.

باید اذعان داشت که مقوله‌ی جریان‌شناسی نگرش‌ها و رویکردها نسبت به مسئله «تقریب مذاهب» تاکنون چنان که شاید و باید به آن پرداخته نشده است و لذا جهات مبهم آن زیاد و زمینه‌های دشواری آن بسیار است. امروزه مجموعه مباحث و مسائل پیرامونی «تقریب مذاهب اسلامی» به حدی از رشد و کمال رسیده که سزاوار است از بیرون‌نگریسته شود تا با بررسی و تحلیل مجموعه نگرش‌ها و رویکردها، به یک نگاه جامع و نظام‌مند در ساختار شبکه‌ای دست یافت. نگاه درختواره‌ای رویکردها و تحلیل

آنها در دامنه‌ی منظومه‌ای جامع، ما را به چگونگی ارتباط و تعامل آنها و نحوه‌ی تأثیرگذاری و اثرپذیری آنها نسبت به همدیگر، رهنمون می‌سازد.

در این مقاله سعی می‌شود مباحث مقدماتی که نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین موضوع و تحلیل مسائل پیرامونی آن دارد، مورد اشاره قرار گیرد. در همین راستا برخی از ابعاد مفهوم‌شناسی تقریب، خاستگاه معرفتی آن، موانع درونی و بیرونی تقریب، ارزش و جایگاه آن، اهمیت کارکردی آن و ...، مورد بحث و بررسی قرار داده شده است تا تحلیل و تبیین روشنی از محل نزاع ارائه نماید. تلاش شده است گزارش تحلیلی روشنی از رویکردهای گوناگون در هر دو طیف مخالفان و موافقان، ارائه و انگیزه و دلایل آنان تجزیه و تحلیل شود.

واژگان کلیدی: جریان‌شناسی؛ تقریب؛ مذاهب اسلامی؛ وحدت اسلامی؛ امت اسلامی؛

اخوت اسلامی؛

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

اشاره

تعمیق اخوت اسلامی میان آحاد مسلمانان و تحکیم اتحاد میان ملت‌های اسلامی و تثبیت وحدت اسلامی برای تحقق امت واحده اسلامی در سراسر جهان از اهداف آرمان‌های اصیل اسلام است که ریشه در قرآن و سنت دارد. وحدت و یکپارچگی انسان‌ها از اهداف مهم و بنیادین قرآن می‌باشد که در آیات متعدد مورد عنایت قرار گرفته است: **كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً** - مردم [در ابتدای تشکیل اجتماع] گروهی واحد و یک دست بودند [و اختلاف و نزاعی در امور زندگی نداشتند] - (بقره/ ۲۱۳). **وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً** ... - و در میان شما دوستی و مهربانی قرار داد - (روم/ ۲۱). **إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ** ... - جز این نیست که همه مؤمنان با هم برادرند - (حجرات/ ۱۰). **وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا** ... - و همگی به ریسمان خدا [قرآن و اهل بیت علیهم السلام] چنگ زنید، و پراکنده و گروه گروه نشوید - (آل عمران/ ۱۰۳). همچنین در روایات نیز بر این مسئله مهم تاکید شده است: من فارق الجماعة مات ميتة جاهلية (نهج الفصاحه، ح ۲۸۵۵)، فان يدالله مع الجماعة و اياكم و الفرقة (نهج البلاغه، خطبه، ۱۲۷)؛ **عليكم بالتواصل و التبادل و اياكم و التدابر و التقاطع**. (نهج البلاغه، نامه ۴۷)

تقریب بین مذاهب و اتحاد هر چه بیشتر مسلمانان، همچون نخ تسبیحی است که مهره‌ها را در کنار هم نگه داشته و ارتباط منظمی بین آنها برقرار می‌سازد و آنها را از پراکندگی و دور افتادگی و گم شدن حفظ می‌کند، اگر آن نخ پاره شود، انسجام مهره‌ها گسسته شده، و هر کدام به جایی فرو خواهد افتاد.

وحدت مسلمانان، توان آنان را در برابر دشمنان، صدها و هزاران برابر می‌کند، درست مانند سدهای بزرگی که در نقاط مختلف جهان ساخته شده و مبدا بزرگ ترین نیروهای صنعتی است، و سرزمین‌های وسیعی را زیر پوشش روشنایی و آبیاری قرار داده است، این قدرت عظیم چیزی جز نتیجه به هم پیوستن دانه‌های ناچیز باران نیست. بنابراین اتحاد و انسجام دانه‌های باران باعث ایجاد سدهای عظیم با آن همه توانایی‌ها شده است. وقتی که از دانه‌های باران در پرتو وحدت و به هم پیوستگی چنان آثار اعجاز‌آمیز بروز کند، قطعا اتحاد و انسجام مسلمانان آثار و برکات اعجاز‌آمیز بیشتری در

پیشرفت اهداف عالی انسانی و جلوگیری از مقاصد غیر انسانی استعمار خواهد داشت و موجب سربلندی و عزت و اقتدار بی نظیر خواهد شد.

مسأله «تقریب مذاهب اسلامی» و «وحدت جهان اسلام» از دیرباز، اساسی‌ترین دغدغه متفکران و اندیشمندان جهان اسلام بوده و همواره مورد توجه مصلحان و دلسوزان دنیای اسلام واقع شده است. در طول تاریخ اسلامی، مصلحان جهان اسلام برای تحقق امت واحده اسلامی در راستای اعتلاء و عزت و عظمت و اقتدار جهان اسلام تلاش و کوشش فراوانی نموده‌اند و گام‌های زیادی برداشته‌اند اما تاکنون علی‌رغم این تلاش‌ها، این آرمان عالی هم‌چنان در مرحله یک نظریه باقی مانده است.

با اندک تاملی در جغرافیای سیاسی، اجتماعی مسلمانان و تحولات سال‌های اخیر در منطقه مسلمان‌نشین خاورمیانه، به ویژه فلسطین، مصر، سوریه، افغانستان، عراق، لبنان، و ... و اظهارات آشکار و بعضاً پنهان سران دولت‌های استکباری و معاند با مسلمانان، به این حقیقت پی می‌بریم که وحدت اسلامی، امروز یک شعار و حرکت نمادین و سمبلیک نیست، بلکه یک نیاز و ضرورت و اولویت اول دلسوزان به اسلام و سرنوشت مسلمین است.

مفهوم‌شناسی تقریب

مقصود از تقریب مذاهب اسلامی، وحدت امت اسلامی و وحدت میان کشورهای

اسلامی چیست؟

آیا منظور از وحدت این است که همه فرق اسلامی جمع شوند و یک مذهب درست کنند و «وحدت مذهبی» به وجود بیاورند یا در عین وجود فرق مختلف وحدت اسلامی محقق خواهد شد؟

به راستی آیا مقصود این است که امت اسلامی و یا کشورهای اسلامی، یک مذهب داشته و از میان مذاهب موجود، یکی را انتخاب نمایند و سایر مذاهب را کنار بگذارند؟ یا مقصود این است که مشترکات همه مذاهب گرفته شود و مفترقات همه آن‌ها کنار گذاشته شود و مذهب جدیدی ایجاد شود تا هیچ یک از مذاهب گذشته باقی نماند؟ یا

این که وحدت اسلامی به هیچ وجه ربطی به وحدت مذاهب ندارد و مقصود از اتحاد مسلمین، اتحاد پیروان مذاهب مختلف، در برابر بیگانگان است؟

مخالفان اتحاد مسلمین برای این که وحدت اسلامی را یک مفهوم غیر منطقی و غیر علمی جلوه دهند، آن را به وحدت مذهبی تفسیر می‌کنند تا این قدرت عظیم بالقوه در قدم اول با شکست مواجه گردد. بدیهی است که منظور علمای روشن فکر اسلامی از وحدت اسلامی، حصر مذاهب به یک مذهب و یا اخذ مشترکات مذاهب و طرد مفترقات آنها - که نه معقول و منطقی است و نه مطلوب و عملی - نیست. منظور این دانشمندان متشکل شدن مسلمین در یک صف در برابر دشمنان مشترکشان است.

به گفته استاد مطهری، تقریب و وحدت به معنای یکی شدن مذهبی، اصلاً عملی نیست، چرا که وقتی در خود شیعه در مسئله فقاهت وحدت ایجاد نمی‌شود، چطور انتظار داریم همه فرقه‌ها را یکی کنیم؟ شهید مطهری در این زمینه می‌گوید:

«... این که همه فرقه‌ها جمع شوند و یک مذهب شوند و به خاطر اتحاد

اسلامی از اصول اعتقادی و یا غیر اعتقادی خود صرف نظر کنند، نه منطقی است و

نه عملی^۱... ما خودمان که شیعه هستیم هنوز نتوانسته‌ایم در امر تقلید، وحدت به

وجود بیاوریم و کاری نکنیم که مجتهدین شورای فتوایی تشکیل دهند و در هر

زمانی مردم یک رساله عملی بیشتر نداشته باشند، آن وقت توقع داریم که حنفی و

شافعی و مالکی و حنبلی و وهابی و زیدی، همه بیایند شیعه اثنی عشری بشوند؟^۲

بنابراین مقصود از تقریب، احیای اصل قرآنی اخوت و حذف موانع ساختگی روانی

وحدت در میان شیعه و سنی است. امام خمینی (ره) شیعه و سنی را یکسان دانسته و

معتقد است همه با هم برادر و برابرند:

«ما با مسلمین اهل تسنن یکی هستیم، واحد هستیم، مسلمان و برادر هستیم

... قضیه شیعه و سنی اصلاً در کار نیست»^۳.

۱. مطهری، مرتضی، امامت و رهبری، ص ۱۷.

۲. مطهری، مرتضی، یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۶ ص ۷۱۵.

۳. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۵، ص ۷۷.

جایگزینی واژه «تقریب» به جای کلمه «وحدت»، نشان می‌دهد که هدف بنیان‌گذاران این حرکت، انحلال و یا ادغام مذاهب نیست، بلکه مقصود این است که مذاهب، با حفظ استقلال و ماهیت خود، به یکدیگر نزدیک شوند. یعنی پایه‌های اساسی و اصول بنیادی این حرکت بر مسایل اصلی اسلام که مورد اتفاق همه مسلمین است متکی بوده و هست. در تفکر دینی، هرگز مراد از تقریب مذاهب و وحدت جهان اسلام کنار نهادن هیچ یک از مذاهب نیست.

البته در این خصوص نظرات دیگری هم ارائه شده است چنان که بعضی، مراد از وحدت بین مسلمین را نفی مذاهب اسلامی موجود و رجوع به عصر سلف (دوران پیامبر و صحابه) معنی می‌کنند. بعضی، مراد از وحدت را، اسلام بلامذاهب تعبیر می‌کنند، بعضی، مراد از وحدت را اخذ مشترکات مذاهب و نفی اختلافات می‌دانند. برخی مغرضان و دشمنان، وحدت اسلامی را این‌گونه تفسیر می‌کنند که وحدت در صورتی محقق می‌شود که: یا شیعیان دست از عقاید و فقه خود بردارند و مذهب و عقاید اهل سنت را بپذیرند و معتقد به ولایت و امامت تنصیصی حضرت علی علیه السلام نباشند و در احکام نیز پیرو یکی از مذاهب اربعه شوند و کتاب‌های فقهی و احادیث خود را کنار گذارند و دیگر سخنی از نصب خلافت و امامت از سوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به میان نیاورند؛ و یا این که اهل سنت از عقاید و فقه خود دست بردارند، و پیرو مذهب تشیع شوند. بدین‌سان، چون امکان تحقق عملی هیچ‌یک از راه‌های مزبور وجود ندارد، پس، وحدت امت اسلام نیز عملاً ممکن نخواهد بود.

اما مصلحانی همچون امام خمینی (ره) و نیز منادیان وحدت در جوامع اسلامی، هرگز چنین تفسیرهایی از وحدت ارائه نمی‌کنند. اختلاف عقیده و سلیقه همواره در بسیاری از مسائل وجود داشته و امری طبیعی است و هرگز نمی‌توان به طور کلی، آنها را برطرف ساخت. شیعه و سنی دارای مشترکات بسیاری هستند: خدای همه آنها یکی است؛ پیامبر همه یکی است؛ قبله آنها یکی است؛ ماه رمضان همه روزه می‌گیرند؛ کتاب آسمانی همه یکی است؛ همه نماز می‌خوانند؛ زکات می‌دهند؛ در اصول چندان اختلافی

با هم ندارند. همه مسلمانان فرهنگ، تاریخ و تمدن مشترک دارند. اختلاف آنان در برخی فروع دینی است. بنابراین، وحدت طبق این تفاسیر امکان‌پذیر است. مقام معظم رهبری مراد از وحدت اسلامی را هم‌زیستی مسالمت‌آمیز پیروان مذاهب اسلامی تعریف کرده و می‌گوید:

«مراد ما از وحدت اسلامی، یکی شدن عقاید و مذاهب اسلامی نیست. میدان برخورد مذاهب و عقاید اسلامی و عقاید کلامی و عقاید فقهی - هر فرقه‌ای عقاید خودش را دارد و خواهد داشت - میدان علمی است، میدان بحث فقهی است میدان بحث کلامی است و اختلاف عقاید فقهی و کلامی می‌تواند هیچ تاثیری در میدان واقعیت زندگی و در میدان سیاست نداشته باشد.

مراد ما از وحدت دنیای اسلام، عدم تنازع است. «و لا تنازعوا فتفشلوا»، تنازع نباشد اختلاف نباشد، قرآن می‌فرماید: «و اعتصموا بحبل الله جميعا و لا تفرقوا». اعتصام به حبل الله برای هر مسلمان یک وظیفه است، اما قرآن اکتفا نمی‌کند به این که ما را به اعتصام به حبل الله امر کند بلکه به ما می‌گوید که اعتصام به حبل الله را در هیئت اجتماع داشته باشید. جمیعاً، همه با هم اعتصام کنید و این اجتماع و این اتحاد یک واجب است.

مقصود این نیست که مذاهب، در یک مذهب حل شوند. بعضی کسان برای این که اتحاد مسلمین را تحصیل نمایند، مذاهب را نفی می‌کنند. نفی مذاهب مشکلی را حل نمی‌کند، اثبات مذاهب، مشکلات را حل می‌کند همین مذاهبی که هستند هر کدام در منطقه خودشان، امور معمولی خودشان را انجام دهند اما روابطشان را با یکدیگر حسنه کنند.

اگر ما می‌گوییم که شیعه و سنی در کنار هم قرار بگیرند یعنی شیعه، شیعه بماند، سنی هم سنی بماند ما چه موقع به عالم تسنن گفته‌ایم که منظورمان از وحدت این است که شما شیعه بشوید؟ ما چنین چیزی نگفته‌ایم. هر کس خواست شیعه بشود از طریق علمی و از راه مباحثات عالمانه شیعه بشود آنها هم آزادند که بروند کار خودشان را بکنند ما نمی‌گوییم شما مذهب را عوض کن، ما می‌گوییم شیعه و سنی باید همیشه سرعقل باشند همچنان که بحمدالله

در دوران انقلاب اسلامی در کشور ما مشاهده شد. نگذارید دشمن از اختلافات اینها سوء استفاده کند برگزاری هفته وحدت برای این است.

وحدت یعنی همین که پیروان این دو مذهب با هم برادر باشند و احساس برادری بکنند نه اینکه شیعه سنی و سنی شیعه بشود بلکه وحدت به معنای احساس برادری است و همین که هر طرفی احساس کند که دیگری هم مسلمان است و حق اسلامی او را بر گردن خود احساس کند و متقابلاً او هم به همین ترتیب عمل نماید.^۱

خاستگاه تقریب

حرکت در مسیر تقریب مذاهب اسلامی و تعمیق اخوت اسلامی و برقراری وحدت اسلامی، برخاسته از ماهیت اسلام و هم‌راستا با توحید و یکتاپرستی است. قرآن همه مسلمانان را امت واحده خوانده و می‌فرماید: «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» و بی‌تردید این [اسلام] آیین [حقیقی] شماست در حالی که آیینی یگانه است و منم پروردگار شما پس مرا بپرستید (انبیا/۹۲). اسلام نیز با دعوت به توحید، اقوام و قبیله‌های متفرق را متحد و منسجم ساخت.

بنابراین هر چه اختلاف و تشتت و دودستگی وجود دارد ناشی از فاصله گرفتن از اسلام واقعی و اسلام ناب محمدی است. یعنی به هر میزان که جامعه اسلامی بر محوریت توحید بچرخد و یکتاپرستی و وحدانیت در تاروپود رفتارهای فردی و اجتماعی ملت‌های اسلامی عمق یابد، به همان اندازه در تحقق امت واحده گام برداشته می‌شود و بر عکس آن نیز صادق است، یعنی هر قدر در طبل تفرقه و اختلاف بکوبیم این نشان از سطحی بودن باورهای توحیدی در لایه‌های فردی و اجتماعی جهان اسلام است.

بسیاری از شعائر دینی و احکام مترقی اسلام که ضامن سعادت دنیا و آخرت انسان‌ها است، مسلمانان را به وحدت و همبستگی فرا می‌خواند. این شعائر و احکام از قبیل نمازهای جماعت، نماز جمعه، عید فطر، عید قربان، مناسک حج، رو به کعبه بودن

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دینار با میهمانان شرکت‌کننده در کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، ۱۳۸۵/۰۵/۳۰.

در نماز و ... و برپایی هدفمند آنها با عطف توجه به فلسفه تشریعیشان، مسلمانان را به تمرکز بر نگرش توحیدی و همبستگی اجتماعی و وحدت رفتاری سوق می‌دهد. آموزه‌های اسلامی تأکید بر این دارند که وحدت مسلمانان محفوظ بماند. «و اعتصموا بحبل الله جميعاً و لا تفرقوا» (آل عمران / ۱۰۳) با کمال صراحت به موضوع «با هم» بودن و اجرای جمعی دستورهای الهی و متفرق نبودن در اجرا توجه کرده است. اندک توجهی به مفهوم آیه می‌رساند که عنایت این کتاب آسمانی به این است که مسلمانان متفرق و پراکنده نباشند.^۱

همچنین قرآن، تفرقه و اختلاف در دین و از بین رفتن وحدت امت اسلام را با اقامه دین حق و آیین توحیدی منافی دانسته، می‌فرماید: «... أَقِيمُوا الدِّينَ وَكَمَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ...». دین را برپا دارید و در آن گروه گروه نشوید (شوری / ۱۳) از سوی دیگر، به شدت کسانی را که در پی اختلاف‌افکنی هستند و یا در پی ایجاد وحدت بین امت اسلامی نیستند، سرزنش و مذمت می‌کند و آن را مانند ملل پیشین قلمداد نموده که پس از هدایت الهی، باز به سمت اختلاف تمایل یافتند و سزاوار عذاب عظیم شدند: «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» و [شما ای اهل ایمان!] مانند کسانی نباشید که پس از آنکه دلایل روشن برای آنان آمد، پراکنده و گروه گروه شدند و [در دین] اختلاف پیدا کردند، و آنان را عذابی بزرگ است (آل عمران / ۱۰۵).

همین نگرش توحیدی و رویکرد تقریب‌گرا است که در نظریه امام خمینی (ره) درباره امت اسلامی بازتاب پیدا کرده است. حضرت امام این موضوع را چنین بیان می‌نماید:

«اسلام آمده است تا تمام ملل دنیا را، عرب را و عجم را، ترک را و فارس را، همه را با هم متحد کند و یک امت بزرگ به نام امت اسلامی در دنیا برقرار کند...»^۲.

امام خمینی (ره) بر این باور است که: اگر ملت اسلام بیدار نشوند و به وظایف

۱. مطهری، مرتضی، یادداشت‌های استاد مطهری، ج ۲، ص ۲۰۶.

۲. امام خمینی، صحیفه امام، ج ۱۳، ص ۴۴۳.

خود آگاه نگردند، اگر علمای اسلام احساس مسئولیت نکنند و به پا نخیزند، اگر اسلام واقعی که عامل وحدت و تحرک کلیه فرق مسلمین در مقابل بیگانگان است و ضامن سیادت و استقلال ملل مسلمان و کشورهای اسلامی می‌باشد به دست عوامل و ایادی اجانب همین طوری در زیر پرده سیاه استعماری پوشیده بماند و آتش اختلاف و تشتت در میان مسلمین افروخته گردد، روزهای سیاه و نکبت‌بارتری برای جامعه‌های اسلامی در پیش است و خطر ویران‌کننده‌ای متوجه اساس اسلام و احکام قرآن است!

«تقریب» و «وحدت» در اندیشه سیاسی اسلام، فلسفه و هدف نهایی حکومت هاست. یک نظام اسلامی واقعی، اصولاً می‌بایست به سمت و سوی تحقق عینی وحدت، همیاری و همسویی با سایر حکومت‌های اسلامی حرکت کند. اگر چنین نباشد، در خلاف مسیر واقعی خود حرکت نموده است. چنانچه امام خمینی (ره) با استناد به کلام پیشوایان دینی به این فلسفه وجودی حکومت‌ها اشاره نموده، می‌گوید:

«تشکیل حکومت برای حفظ نظام و وحدت مسلمین است چنان که حضرت زهرا (علیها السلام) در خطبه خود می‌فرماید که: امامت برای حفظ نظام و تبدیل افتراق مسلمین به اتحاد است.»^۲

بنابراین آموزه‌های اسلامی که مصالح جامعه بشری را مورد توجه قرار داده است خاستگاه اصلی تقریب است چرا که مصالح و آثار مثبت فردی و اجتماعی فراوانی بر مقوله «وحدت و انسجام اسلامی» مترتب است که به مواردی همچون: «رسیدن به آرامش و آسایش» (آل عمران/۱۰۳؛ انعام/۶۵)، «برچیده شدن زمینه سلطه بیگانگان و استعمارگران» (قصص/۴)، «افزایش قدرت و هیمنه مؤمنان» (انفال/۴۶)، «تأکید بر اصول دین و چنگ زدن به ریسمان الهی و دور نشدن از آن» (آل عمران/۱۰۳؛ نساء/۵۹)، «رعایت حقوق برابری و عیب‌جویی نکردن، و گمان باطل به یکدیگر نبردن» (حجرات/۱۱ و ۱۲)، «امر به کار شایسته و معروف و پرهیز و نهی از کار زشت و

۱. همان، ج ۲، ص ۴۴۸.

۲. تبیان، وحدت از دیدگاه امام خمینی، دفتر پانزدهم، صص ۱۵۷-۱۵۸.

ناهنجار و منکرات» (آل عمران/۱۰۴) و ... می‌توان اشاره نمود.

موانع تقریب

تقریب مذاهب در عین داشتن برکات و آثار فردی و اجتماعی فراوان به آسانی محقق شدنی نیست چرا که این مسأله حیاتی برای مسلمین با موانع متعدد و متنوعی مواجه است.

اگر مجموعه‌ی موانعی که به نحوی در عدم شکل‌گیری تقریب و وحدت اسلامی نقش ایفا می‌کنند را ریشه‌یابی و دسته‌بندی کنیم، در دو دسته‌ی کلی موانع درونی و بیرونی جای می‌گیرند:

الف: موانع درونی امت اسلامی

مقام معظم رهبری در دیدار با میهمانان شرکت‌کننده در کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، طی سخنانی به موانع وحدت اسلامی اشاره نموده و می‌فرماید:

«دو عامل عمده و کلی در مقابل وحدت وجود دارد باید اینها را علاج کرد. یک عامل، عامل درونی ماست: تعصب‌های ما، پابندی‌های ما به عقاید خودمان، هر گروهی برای خودش، باید بر این فائق آمد. ایمان به مبادی خود و اصول و عقائد خود چیز بسیار خوب و پسندیده‌ای است. پافشاری بر آن هم خوب است؛ اما این نباید از مرز اثبات به مرز نفی و همراه با تعرض و دشمنی و عداوت تجاوز کند. برادرانی که در مجموعه‌ی امت اسلامی هستند، احترام یکدیگر را حفظ کنند؛ عقاید خودشان را هم می‌خواهد حفظ کنند، حفظ کنند، اما احترام به دیگران، حدود دیگران، حقوق دیگران و حرمت افکار و عقاید آنها را نگه دارند و بحث و مجادله را برای مجالس علمی بگذارند. علما و اهل فن، می‌خواهند بنشینند مباحثات مذهبی کنند، بکنند؛ اما مباحثه‌ی مذهبی عالمانه و در محفل علمی، با بدگویی به یکدیگر در علن، در سطح افکار عمومی، در مخاطبه‌ی با افکاری که قدرت تجزیه و تحلیل علمی ندارند، فرق می‌کند؛ این را بایستی علما مهار کنند. مسئولان باید مهار کنند. همه‌ی گروه‌های مسلمان در این مورد وظیفه دارند. شیعه هم وظیفه دارد. سنی هم وظیفه دارد؛

باید به سمت اتحاد بروند. این یک عامل که عامل درونی است.^۱

ب: موانع بیرونی امت اسلامی

در تاریخ گذشته، تنها حکام و سیاستمداران داخلی جهان اسلام بوده‌اند که در اثر جهل و تعصب یا منفعت‌طلبی خود مردم را به نام دین به جان هم می‌انداختند؛ ولی در دو سه قرن گذشته و از زمانی که پای اروپاییان به دنیای اسلام باز شد و آنها به منابع و ثروت‌های هنگفت نهفته در سرزمین‌های اسلام پی بردند، آنها نیز وارد میدان اختلاف‌افکنی و شبهه‌پراکنی بین مسلمانان شدند؛ این گروه تازه وارد در دنیای اسلام، فجیع‌ترین جنایات را در راه غارت ثروت‌های مسلمانان مرتکب شد.

تفاوت اساسی این گروه با حکام و سیاستمداران گذشته این بود که این عامل اجنبی بسیار حساب شده و با شناخت و مطالعه و به‌کارگیری صدها اندیشمند و متفکر مزدور و جیره‌خوار به نام شرق‌شناس وارد دنیای اسلام شد و با ترفندهای جدید مسلمانان را به جان هم انداخت. و از آنجا که هیچ‌گونه رابطه عاطفی و تعلق خاطر ملی و مذهبی با مسلمانان نداشت، مرتکب فجیع‌ترین جنایات در راه برآورده شدن مطامع خود شد.^۲

همیشه باید این مطلب مورد توجه باشد که قدرت‌های استکباری در طول تاریخ با تشکیل جبهه کفر و شرک و نفاق در برابر اسلام و مسلمین صف‌آرایی کرده، و ایجاد تشنت و پراکندگی در بین ملل مسلمان جهان را به عنوان یک هدف مهم دنبال می‌کنند و آنان هرگز و تحت هیچ شرایط و با هیچ اصل و قاعده‌ای حاضر به مشاهده اتحاد و اقتدار جهان اسلام نمی‌باشند چنان که خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: آنان همواره در پی دسیسه و توطئه علیه مسلمین می‌باشند (البقره/۱۰۹) و به گمراه‌سازی اهل ایمان می‌اندیشند (آل عمران/۱۹) و هرگز مایل نیستند که خیری به مسلمانان برسد (البقره/۱۰۵) و دوست دارند ملل مسلمان همانند آنها کافر شوند (النساء/۸۹).

آیه شریفه «أَقِمْوا الدِّینَ وَ لا تَتَفَرَّقُوا فِیه کِبَرٌ عَلٰی الْمُشْرِکِینَ ما تَدْعُوهُم اِلَیْهِ ...» دین را

۱. قابل دسترس در: <http://www.khamenei.ir>

۲. میرآقایی، سیدجلال؛ موانع وحدت و تقرب.

برپا دارید و در آن گروه نشوید. بر مشرکان دینی که آنان را به آن می‌خوانی گران است (شوری/۱۳) درصدد بیان این نکته است که چون مخالفان اسلام با هدف‌های اسلامی مخالف‌اند، آرزومند تفرق و پراکندگی آنها می‌باشند و از وحدت مسلمانان می‌ترسند. لذا آتش‌های تفرقه و اختلاف را دامن می‌زنند و در مسیر وحدت مسلمانان مانع ایجاد می‌کنند.^۱ همچنین آیه «ولاتکونوا کالذین تفرقوا و اختلفوا من بعد ما جاءهم البینات وأولئک لهم عذاب عظیم» و [شما ای اهل ایمان!] مانند کسانی نباشید که پس از آنکه دلایل روشن برای آنان آمد، پراکنده و گروه گروه شدند و [در دین] اختلاف پیدا کردند، و آنان را عذابی بزرگ است (آل عمران: ۱۰۵) تفرقات مذهبی یعنی فرقه فرقه شدن و به وجود آمدن مذاهب را رد می‌کند، چرا که این نوع اختلافات از هر نوع دیگر خطرناک تر است.^۲

حضرت امام خمینی(ره) این موضوع را چنین بیان می‌نمایند:

«نقشه‌های قدرت‌های بزرگ و وابستگان آنها در کشورهای اسلامی این است که قشرهای مُسلم را که خداوند تبارک و تعالی بین آنها اخوت ایجاد کرده است و مؤمنان را به اخوت یاد فرموده است از هم جدا کنند و به اسم ملت ترک، ملت کرد، ملت عرب، ملت فارس، از هم جدا، بلکه با هم دشمن کنند و این درست برخلاف مسیر اسلام و مسیر قرآن کریم است. تمام مسلمین با هم برادر و برابر و هیچیک از آنها از یکدیگر جدا نیستند و همه آنها زیر پرچم اسلام و زیر پرچم توحید باید باشند»^۳

مقام معظم رهبری نیز در ارتباط با عامل بیرونی که مانع وحدت اسلامی است می‌فرماید:

« ... یک عامل بیرونی هم دست مغرض تفرقه‌افکن دشمن اسلام است. نباید از این غفلت کرد. نه فقط امروز، بلکه از آن روزی که قدرت‌های مسلط

۱. همان، ج ۲، ص ۲۰۸.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۰۶.

۳. قابل دسترس در: <http://www.taghrib.ir/persian/...>

سیاسی در دنیا احساس کردند که می‌توانند روی ملت‌ها اثر بگذارند، این دست تفرقه افکن به وجود آمده و امروز از همیشه شدیدتر است. وسائل ارتباط جمعی، وسائل مدرنی که امروز وجود دارد، این هم کمک می‌کند. اینها آتش افروزند؛ برای تفرقه شعار درست می‌کنند. باید آگاه بود؛ باید هوشیار بود متأسفانه یک عده‌ای هم در داخل ملت‌های مسلمان و کشورهای مسلمان می‌شوند وسیله برای اعمال غرض آن دشمنان اصلی.^۱

بنابر آنچه ذکر شد برخی از موانع مهم وحدت را می‌توان به اختصار چنین فهرست کرد:

۱. عدم آگاهی کافی نسبت به اعتقادات و باورهای یکدیگر که موجب سوء تفاهم و منشأ تنش و چالش می‌گردد.
۲. ذهنیت‌های تاریخی طرفین از یکدیگر (ذهنیت‌های مبتنی بر انفصال)
۳. نبود اعتماد کافی نسبت به رفتارهای اصلاحی و تقریبی طرفین
۴. فقر ادبیات تقریب و ناکارآمدی گفتمان موجود در تقریب
۵. ایجاد اختلاف و تفرقه در ملل اسلامی از جانب قدرت‌های استکباری در راستای تضعیف امت اسلامی و بهره بردای در راستای اهداف خویش.

تقریب مذاهب؛ رویکردی استراتژیک به مقوله وحدت اسلامی

تقریب مذاهب اسلامی، رویکردی استراتژیک^۲ و راهبردی به مسئله وحدت اسلامی

۱. قابل دسترس در: <http://www.khamenei.ir>

۲. واژه «استراتژی» یونانی و از لغت «Stratos»، به معنی قشون و «agagos» به معنای راهنما، ترکیب گردیده است. اعراب آن را «سوق الجیشی» ترجمه کرده‌اند. «strategos»، (محمود رستمی، فرهنگ واژه‌های نظامی تهران، ستاد مشترک ارتش ج. ا. ا.، ۱۳۷۸، ص ۷۸) به معنای لشکر و فرماندهی ارتش هم به کار می‌رود. علاوه بر این، معانی زیر نیز برای استراتژی مطرح شده است: فن اداره جنگ، فن فرماندهی، فن جنگ و طرح نقشه برای جنگ (غلامرضا بابایی، فرهنگ علوم سیاسی تهران، پخش ویس، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۴۲) جبهه و نیرنگ. استراتژی، در گذشته به مفهوم به کارگیری همه امکانات کشور برای دستیابی به هدف‌های نظامی به کار می‌رفت، اما به تدریج، استراتژی از بُعد نظامی محض فاصله گرفت و در حال حاضر، اهداف نظامی، بخشی از اهداف ملی یک کشور را تشکیل می‌دهد. امروزه دولت‌ها قادر نیستند تنها با استفاده از قدرت نظامی بر دشمن پیروز شوند، بلکه به مجموعه‌ای از ابزارها نیاز دارند که قدرت نظامی یکی از آنهاست. (غلامرضا بابایی، فرهنگ اصطلاحات روابط بین‌الملل تهران، سفیر، ۱۳۶۹، ص ۴۴)

استراتژی در معنای اصطلاحی جدید، این‌گونه تعریف می‌شود: فن و علم توسعه و به کارگیری قدرت و توانایی سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی ملت هنگام جنگ و صلح، به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی و افزایش احتمال

است هر چند می‌توان با رویکرد تاکتیکی^۱ نیز بدان نگریست. با توجه به آیات نفی تفرق، تنازع و اختلاف، و همچنین سنت و سیره عملی نبوی ﷺ و ائمه اطهار علیهم‌السلام، دعوت به «وحدت»، «تقریب»، «اتحاد» و «انسجام» و لزوم حفظ آن، صرفاً یک توصیه اجتماعی و نیاز مقطعی و تاکتیک سیاسی و اقدام عملی برای حفظ منافع مادی مشترک نیست، بلکه یک واجب عینی است که ریشه در اعتقاد به وحدانیت دارد. هر چند از این منظر هم، رویکرد تاکتیکی به مسئله نفی نمی‌شود؛ به این معنا که وحدت و اتحاد مسلمانان، گرچه از اهداف راهبردی نظام اسلامی و جهان اسلام است که به طور وسیع و در بلندمدت قابل دسترسی است، اما امروزه، به ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، با توجه به تهدیدها و چالش‌هایی که استکبار جهانی برای نظام اسلامی ما به وجود آورده، برای تبدیل آن‌ها به فرصت، از اقدامات تاکتیکی و عملی در این زمینه نیز نباید غفلت کرد.

البته، وحدت و عدم تفرق، اختصاص به امت اسلامی ندارد. در قرآن کریم، خداوند متعال همه پیامبران خود را سفارش نموده است که نگذارند در بین پیروان ادیان الهی تفرقه به وجود آید: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَ الَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَ مُوسَى وَ عِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَ لَا تَتَفَرَّقُوا...» از دین آنچه را به نوح سفارش کرده بود، برای شما تشریع کرد و آنچه را به تو وحی کردیم؛ و آنچه ابراهیم و موسی و عیسی را به آن توصیه نمودیم [این است] که دین را برپا دارید و در آن گروه گروه نشوید (شوری/ ۱۳)؛ خدا شرع و آئینی که برای شما مسلمانان قرار داد، حقایق و احکامی است که نوح را هم به آن سفارش کرد و بر تو نیز همان را وحی کردیم و به ابراهیم و موسی و عیسی هم آن را سفارش کردیم که، دین خدا را برپا دارید و هرگز تفرقه و اختلاف در دین نکنید.

↪ دست‌یابی به نتایج مطلوب، برای کسب حداکثر پیروزی و حداقل شکست. (علی باقری کبوری، کلیات و مبانی جنگ و استراتژی تهران، بین‌المللی، ۱۳۷۰، ص ۱۹۸) استراتژی با عوامل مختلفی همچون وحدت ملی، اعتقادات مردم، نوع حکومت، رهبری و نظایر آن ارتباط مستقیم دارد. (هوشنگ مقتدر، سیاست بین‌الملل و سیاست خارجی تهران، مفهرس، ۱۳۷۰، ص ۹۸) ۱. در این زمینه، ر.ک. حسن کامران، «انسجام اسلام؛ چالش‌ها راه کارها»، ص ۷.

جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی

پیش از گزارش رویکردها و گرایش‌ها به مسأله تقریب، توجه به چند نکته ضروری است: الف) درباره موضوع تقریب مذاهب و وحدت اسلامی، آثار فراوانی اعم از کتاب و مقاله چاپ و منتشر و نشست‌ها و همایش‌های علمی فراوانی برگزار شده است و موضوع تقریب و وحدت اسلامی از زوایای متعدد مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. که غالب این آثار، نگاه درونی به این موضوع داشته‌اند.

ب) آثاری که نگاه بیرونی به این موضوع دارند گرچه خیلی کم است و هنوز از جامعیت و پختگی کافی برخوردار نیست ولی این دسته از آثار می‌تواند مقدمه‌ای برای تحقیق بیشتر در این زمینه باشد. برخی از پژوهشگران، آثار موجود درباره تقریب و وحدت اسلامی، را در دسته‌های متنوع، دسته‌بندی کرده‌اند، در این میان می‌توان به پژوهش‌های فلسفی - کلامی^۱؛ بررسی‌های تحلیلی و نقدی در موضوعات خاص^۲؛ نوشته‌های ترویجی و تبلیغی^۳؛ پژوهش‌های علمی تطبیقی که نویسندگان آن‌ها برای تقویت مذهب خود با نگاه تقریبی تلاش کرده‌اند^۴؛ پژوهش‌هایی که نویسندگان آن‌ها

۱. آثاری که نویسندگان آن‌ها به بررسی برخی از مبانی کلامی، فلسفی و یا سیاسی یکی از دو مذهب پرداخته‌اند؛ مانند جلد دوم «نشأة الفكر الفلسفی فی الإسلام» نوشته دکتر علی سامی نشار، «نظریة الامامة لدى الشيعة الإثناعشریه» نوشته دکتر محمود صبحی، و «الصلة بين التصوف و التشيع» اثر دکتر مصطفی شیبی. (مهریزی، به نقل از: زقافی، احمد؛ التقرب بين الشيعة و اهل السنة و تحديات الاختلاف و التصحيح).

۲. موضوعات خاص فقهی، کلامی، تاریخی، اصولی و... که نمونه آن را در مجله رساله التقرب وابسته به مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی و یا مقالات ارائه شده در کنفرانس‌های سالانه وحدت اسلامی و همایش‌های مجمع التقرب و سازمان تبلیغات اسلامی (همگی در ایران) می‌توان دید؛ مانند مقاله «عمليات الخطأ و الانحراف و التصحيح و الالتقاء فی الفكر السياسي الاسلامی» نوشته دکتر کلیم صدیقی و مقاله «خطوات من اجل التقرب الحقیقی» نوشته صائب عبد الحمید. (مهریزی، به نقل از: زقافی، احمد؛ التقرب بين الشيعة و اهل السنة و تحديات الاختلاف و التصحيح).

۳. آثار نویسندگانی که از یک مذهب به مذهب دیگر گرویده‌اند؛ مانند نوشته ادریس الحسینی مغربی با عنوان «الاختیار الصعب فی المذهب و المعتقد» که زمینه‌ها و علل انتخاب تشیع را توضیح می‌دهد. (مهریزی، به نقل از: زقافی، احمد؛ التقرب بين الشيعة و اهل السنة و تحديات الاختلاف و التصحيح).

۴. به تعبیر دیگر ظاهر آن تقریب و باطن آن دعوت به مذهب نویسنده و دفاع از آن است؛ از قبیل: «معالم المدرستین» از علامه عسکری، «الخطط السياسية لتوحيد الأمة الاسلامیه» از احمد حسین یعقوب و «الصياغة المنطقية للفكر السياسي الاسلامی» نوشته دکتر حسن عباس حسن و «المراجعات» اثر علامه عبدالحسین شرف‌الدین. (مهریزی به نقل از: ۳)

تلاش کرده‌اند از سختی تحقق وحدت بکاهدند و موانع درونی نزد علمای فریقین را بشکنند؛^۱ و ... اشاره کرد.

ج) آثار نوشتاری و گفتاری که به صورت مستقیم به مقوله جریان شناسی تقریب و وحدت اسلامی پرداخته باشند، خیلی محدود و انگشت شمار است. یک مقاله از آقای مهدی مهریزی^۲ و یک نشست علمی از آقای سید ابوالحسن نواب^۳ با این عنوان، قابل دسترس و مراجعه است.

به هر صورت مجموع جریان‌ها و رویکردها به تقریب در دو کلان جریان: «جریان ضد تقریب» و «جریان تقریب‌گرا» قابل بحث و بررسی است:

یک: جریان‌های ضد تقریبی

جریان ضد تقریب، مجموعه‌ای از گروه‌های فکری و شخصیت‌های مخالف تقریب را در بر می‌گیرد. منظور از مخالفان تقریب عده‌ای از اهل سنت و شیعه هستند که، تقریب را عملی انحرافی و ساخته و پرداخته رقیب می‌دانند و هر کدام بر این باورند که رقبای آنان برای پیشبرد اهداف مذهبی و سیاسی خود به مقوله تقریب دامن می‌زنند.

گرچه در بدو امر، پرداختن به مقوله مخالفان تفکر تقریبی، چه بسا خارج از موضوع جریان‌شناسی تفکر تقریب‌گرایانه، تلقی گردد ولی با توجه به این که برخی جریان‌های فکری و بخشی از مراکز و مجموعه‌های دینی و نیز برخی از شخصیت‌های دینی در گوشه و کنار جهان اسلام، با تفکر تقریب مذاهب اسلامی مخالف هستند و علاوه بر مخالفت فکری و تبلیغی، حتی به صورت عملی نیز به مقابله با این تفکر برخاسته و در این راه از هیچ اقدامی فروگذار نمی‌کنند و در مواردی نیز موضع‌گیری آنان به دلیل

۱. زقافی، احمد؛ التقرب بين الشيعة و اهل السنة و تحديات الاختلاف و التصحيح.

۱. نمونه این آثار مقالات منتشر شده در مجله رساله الاسلام در قاهره است که از سوی جماعة التقرب بين المذاهب الاسلامية (دار التقرب) منتشر می‌شد. (مهریزی به نقل از: زقافی، احمد؛ التقرب بين الشيعة و اهل السنة و تحديات الاختلاف و التصحيح.)

۲. مهریزی، مهدی؛ جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی؛ فصلنامه هفت آسمان شماره ۴۷.

۳. نشست علمی موسسه پژوهشی فرهنگی فهیم با حضور آقای سید ابوالحسن نواب؛ از سلسله جلسات نظریه پردازی این موسسه است که در روز شنبه پنجم اسفند ۱۳۹۱ ش. برگزار شده است.

دامنه نفوذ و تأثیرگذاری در بخش‌هایی از جوامع اسلامی، منشأ اختلافات دامنه‌دار و مسبب خون‌ریزی بین مذاهب مختلف شده و می‌شود، لذا بسیار مناسب است که انگیزه و دلایل مخالفان نیز مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

در میان جریان‌های فکری موجود در جهان اسلام، سلفیه تکفیری وهابی با حربۀ تکفیر، بیشترین نقش را در تفرقه میان مسلمانان دارد و ضد تقریب عمل می‌کند. سلفیه وهابی قائل به تقریب نیستند و تقریب را تقرّب به وهابیت معنا کرده و معتقدند باید از هر نوع مرادده با فرق مخالف پرهیز نمود و فقط آثاری در نقد آنان منتشر ساخت. سلفیه هند نیز رویکرد تقریبی ندارند و به‌خصوص نسبت به شیعه با خصومت رفتار می‌کنند. علت این امر، تفکرات ضد شیعی خانواده شاه ولی الله دهلوی است؛ شاه ولی الله کتابی به نام «ازالۀ الخفاء» و شاه عبدالعزیز دهلوی نیز کتاب «تحفه اثنی عشریه» را در نقد شیعه تألیف کردند. این دو کتاب اثر عمیقی در تندروی اهل سنت سلفی حنفی شبه‌قاره هند نسبت به شیعیان داشته‌اند. طالبان هم که از دل دیوبندیه بیرون آمدند، ریختن خون شیعه را جایز می‌دانستند؛ زیرا در نزد آنان شیعه کافر و ریختن خون آنان جایز است.^۱

از میان شخصیت‌های مخالف تقریب که آثاری در مخالفت با تقریب اسلامی و نیز در مخالفت با عقاید و باورهای فکری شیعه یا اهل سنت به چاپ رسانده‌اند می‌توان به اشخاصی از قبیل:

- «ناصر بن عبدالله بن علی القفاری» مؤلف کتاب «مسألة التقريب بين اهل السنة و الشيعة»؛
- «عبدالمنعم النمر» مؤلف کتاب «المؤامرة على الكعبة من القرامطة الى الخميني»^۲؛
- «میر سید احمد روضاتی» صاحب کتاب «گفتگوی یک دانشمند شیعی با یک عالم سنی»^۳؛

۱. فرمانیان کاشانی به نقل از: رشید احمد، ص ۱۴۲.

۲. این کتاب در سال ۱۹۸۸ در قاهره توسط مکتبه التراث الاسلامی به چاپ رسیده است. نویسنده در این کتاب، تقریب را تلاشی از سوی عالمان شیعه برای شیعه‌کردن اهل سنت می‌داند؛ به این عبارت بنگرید: هذا التقريب الذي اعلنه علماء الشيعة عندنا (محمدتقی القمی) و ظل عشرات السنين يرددونه لم يتقدم خطوة، و لم تر منه الا محاولات لتشجيع علماء السنة و جرهم الى مذهبه و كسبه تنازلات منهم باسم التقريب.. ص ۴۵. (مهريزي، به نقل از: زقاي، ۲۷۰).

۳. این کتاب با نام «گفتگوی یک دانشمند شیعی با یک عالم سنی یا مناظره و مباحثه پدر شیخ بهایی» ترجمه رساله مناظره مع بعض العامة اثر حسين بن عبد الصمد عاملی (م ۹۸۴ق) است که بسیار کم‌حجم و مباحثه‌ای است میان نویسنده و یک

«يعسوب الدين رستگار جويباري» صاحب كتاب «حقيقت وحدت در دين و حكمت عيد الزهراء (عليها السلام)»^۱ و ... اشاره نمود.

در مقابل گروه ياد شده، سلفيه با گرايش اخوان المسلمین است که گرايش اعتدالی داشته و تقريب بين مذاهب را در دستور کار خویش قرار داده‌اند.^۲ برخی سلفيان نیز علی رغم همسویی با بعضی تفكرات وهابيت، تفكر تكفيری محمد بن عبدالوهاب را به نقد كشيده‌اند. در این میان می‌توان به نوشته حسن بن فرحان مالکی (عربستان) استشهد نمود: «... تكفيری که شيخ محمد بن عبدالوهاب و بسیاری از پیروانش گرفتار آن شده‌اند، پیامدهای خشونت باری را در پی داشته است. این پیامدها ثمره ادله تكفير و همان شعارهاست ... وظیفه ماست که با توجه به آثار شوم تكفيرِ ظالمانه از ريخته شدن خون بی‌گناهان جلوگیری کنیم و هرگز محمد بن عبدالوهاب را فراتر از شرع ندانیم»^۳

حسن بن فرحان با بررسی تاریخ، به حقانیت امام علی (عليه السلام) و اهل بیت او و نهایت مظلومیت آنان در فرهنگ اسلامی پی برده و ظلم و دیکتاتوری بنی‌امیه را نیز شناخته است و لذا می‌گوید باید بپذیریم وهابیت به همه ستم کرده است.^۴ ایشان درباره

↪ عالم سنی اهل حلب به سال ۹۵۱ق. مترجم این رساله را ترجمه کرده ولی دو سوم هر صفحه توضیحات و تعلیقات مترجم است. (مهریزی، مهدی، جریان شناسی تقریب).

۱. جويباری در این کتاب (۱۴۲۴ق، قم: ۱۹۲ص، جیبی، فاقد مجوز نشر) به مخالفت با امر تقريب و وحدت برخاسته است. نویسنده، این کتاب را در دو فصل تنظیم کرده که در فصل نخست مسئله وحدت را به بحث گذارده و در ۲۷ بند مطالبی را کشف‌وار آورده است و در فصل دوم حکمت عيد الزهراء را ضمن ۲۶ بند دیگر به همان شیوه مطرح کرده است. این کتاب نه تنها روشمند علمی و مستند نیست؛ بلکه به جهت لحن و ادبیات نوشتار و توهین و تكفير و تفسیق شایسته نشر و ترویج نیز نیست. عقیده نویسنده را در باب وحدت می‌توان از مطالبی مانند این عبارت به دست آورد: شعار بی‌شعور هفته وحدت بین شیعه و سنی و تقريب ادیان و مذاهب ... که در مملکت حضرت صاحب الزمان علیه‌السلام داده می‌شود و عامه مردم از حقیقت این امر ناآگاه‌اند، این یک نقشه شیطانی برای خلط بین حق و باطل و تضعیف حق و تقویت باطل و سرانجام با نابودی حق منتهی می‌گردد، می‌باشد. (مهریزی، مهدی، جریان شناسی تقریب).

۲. علی‌رغم تصور بسیاری که همه‌ی سلفیان را افراطی و مخالف تقريب می‌دانند، بخش زیادی از آنان، مدافعان تقريب و وحدت اسلامی‌اند. گرایش‌های فکری گوناگونی در میان سلفیان وجود دارد که می‌توان از سلفیه تكفيری وهابی عربستان، سلفیه اعتدالی و افراطی دیوبندی شبه قاره هند، سلفیه اعتدالی زیدیه یمن، سلفیه تقریبی اخوان المسلمین مصر و سلفیه جهادی سید قطبی یاد کرد. (فرمانیان کاشانی، مهدی؛ تحلیلی بر گروه‌های سلفیه؛ فصلنامه هفت آسمان).

۳. فرمانیان کاشانی به نقل از: مالکی، ص ۲۷ - ۲۸.

۴. همان، ص ۳۱.

گروه‌های مختلف فکری در وهابیت می‌نویسد:

«بعد از جنگ دوم خلیج فارس وهابیت به چهار دسته تقسیم شد. یکی از اینها، فتوای معتدل شیخ عبدالله بن محمد بن عبدالوهاب است که قائل است تکفیر وقتی صحیح است که شخص، منکر یکی از ضروریات دین شود یا مرتکب عملی شود که به اجماع علما مرتکب آن کافر است. این رویکرد متأسفانه در وهابیت بسیار ناچیز و در عین حال مبهم و متناقض است»^۱

واکاوی انگیزه و دلایل جریان ضد تقرب

مطالعه دقیق نوشته‌ها و گفته‌های مخالفان تقرب، هر پژوهشگری را به واکاوی انگیزه آنان و ریشه یابی دلایل جریان ضد تقرب، رهنمون می‌سازد. مجموع آنها در چند دسته، جای می‌گیرد:

الف: نگرش تکفیری وهابی و عدم پذیرش شیعه به عنوان بخشی از جهان اسلام
یکی از دلایل اصلی مخالفان تقرب در میان اهل سنت، نگرش تکفیری افراطیان وهابی است. بر اساس این دیدگاه شیعه جزو فرقه‌های حق نیست تا بتوان با آن تقرب کرد. به تعبیر دیگر، تقرب در جایی است که فرقه‌هایی بر حق در میان مسلمانان شکل گرفته باشند، ولی شیعیان به جهت عقاید خاص و ویژه‌ای که دارند بر باطل‌اند نه بر حق و از این رو جایی برای تقرب با آنها نیست.

ناصر القفاری وهابی مذهب، به عنوان یک نمونه از تفکر تکفیری وهابی، در کتاب «مسألة التقرب بين اهل السنة و الشیعه» به مسئله تقرب می‌پردازد و در ابتدای کتاب می‌نویسد: الفت میان امت و سعی در راه اصلاح ذات‌البین میان امت اسلامی از مهم‌ترین اصول اسلام است که باعث غضب و ناکامی دشمن می‌شود.

القفاری راه ایجاد الفت میان امت را تمسک به قرآن و سنت می‌داند؛ اما یادآور می‌شود که این روش مخصوص مسلمانانی است که به هدایت رسیده و از سنت پیروی

می‌کنند، نه فرقه‌هایی که خود را به اسلام منتسب کرده و ضد اسلام عمل می‌کنند که در اینجا وظیفه، کشف حیل‌های آنان و معرفی آنان به امت است تا مسلمانان فریبشان را نخورند. مراد او از این افراد، شیعیان است. او از ابن حزم نقل می‌کند که شیعه باعث اختلاف و تفرقه در جهان اسلام شده و فرقه‌های متعددی از آن انشعاب یافته است.^۱

نویسنده سپس با طعنه، در باره دار التقرب مصر می‌گوید: تقریب‌گرایان معتقدند در اصول، میان شیعه و سنی اختلافی نیست و بر همین اساس، شیخ محمود شلتوت فتوا به جواز عمل به فقه شیعه را صادر کرد و شیعه آثارش را در بلاد سنی انتشار داد و برخی از منتسبان به اهل سنت به آثار شیعه مراجعه و به گونه‌ای عمل کردند که گویا کوتاهی از جانب اهل سنت بوده است و شیعه هیچ تقصیری در اختلاف امت نداشته و ندارد. حال آن که تمام اختلاف و تفرقه به وسیله شیعه صورت گرفته و آنان بودند که راه درست را کنار نهادند، و آنچه علمای فرق و مذاهب گفته‌اند مجرد وهم و خیال نیست. این که برخی گفته‌اند اختلاف اساسی میان شیعه و سنی وجود ندارد، این خود جلوگیری از انتشار دین حق است.^۲

القفاری، راه‌هایی که برای تقریب پیشنهاد شده است را نقل می‌کند، سپس تمام این پیشنهادها را مورد مناقشه قرار می‌دهد و می‌نویسد که هر دعوتی برای تقریب یعنی اعتراف و پذیرش این نکته که کتب و آثار شیعیان، آثاری اسلامی است؛ پس اصل دعوت به تقریب خود بدعتی بزرگ است که کفر و الحاد و ضلالت را به همراه دارد.

۱. لکن هذا المنهج خاص بالمسلمین الذین یهتدون بهدی الله اما من یتسمی بالاسلام و هو ضد الاسلام فانه یجب کشفه لتعرف الامه عدوته و لایجدی معه سلوک هذا السبیل (القفاری، ۱ / ۸). فمع من نتحد - معشر اهل السنه؟ مع من یطعن فی قرآنا، و یفسره علی غیر تأویله و یحرف الکلم عن مواضعه، و یزعم تنزیل کتب الهیه علی الأئمه ... و یکفر الصدیق و الفاروق و أم المؤمنین و أحب نسائه إلیه عائشه رضی الله عنهما و طلحه و الزبیر و غیرهم من أجله الصحابه رضوان الله علیهم، و یری الشکر توحیداً، و الإمامه نبوه، و الأئمه رسلاً أو آلهه، و یخادع المسلمین باسم التقیه. (القفاری، ۲ / ۲۸۰).

۲. فرمانیان کاشانی به نقل از: القفاری، ۱ / ۵ - ۱۱.

۳. برخی می‌گویند مثل سیاسیان تعاون عملی داشته باشیم و کار به عقاید یکدیگر نداشته باشیم. عده‌ای هم معتقدند تنها راه، مناظره و حوار است تا بتوان راهی برای تقریب یافت. بعضی هم احتجاج به قرآن و سنت مورد اتفاق را پیشنهاد می‌دهند. گاه دیده می‌شود که برخی قائل‌اند احتجاج به قرآن کافی است؛ زیرا اهل سنت احادیث شیعه را قبول ندارند و شیعه، احادیث اهل سنت را نمی‌پذیرند. برخی هم گفته‌اند باید با شیعه مباحله کرد. (القفاری، ۲ / ۲۵۴-۲۷۵).

دعوت به تقریب خسارت بزرگی برای اهل سنت است و موجب سکوت بزرگان اهل سنت در بیان اباطیل شیعه می‌گردد.^۱

ب: عدم اعتماد به صداقت شیعه در مسیر تقریب و وحدت جهان اسلام

در واکاوی انگیزه مخالفان تقریب و دلایل جریان ضد تقریب، این نکته به وفور در لابلاهای نوشته‌ها و گفته‌های آنان مشهود است که شیعیان در تلاش هایشان در مسیر تقریب مذاهب اسلامی و تحقق وحدت اسلامی، از صداقت کافی برخوردار نیستند و نمی‌توان به شیعیان اعتماد کرد. پرچمدار تقریب در گذشته و حال شیعیان‌اند و آنان با سپر تقیه قصد نفوذ در میان اهل سنت را دارند و تقریب را بهانه‌ای برای ترویج افکار و اندیشه‌ها و کتب خود می‌دانند و از این تقریب، اهل سنت خسارت دیده‌اند.

ناصر القفاری به تلاش‌های شیعیان برای تقریب نیز شک دارد. او از برخی از بزرگان تقریبی اهل سنت مثل محمد ابوزهره و محمود بسیونی نقل می‌کند که گفته‌اند شیخ طوسی و مرحوم طبرسی از متقدمان تقریب‌اند؛ زیرا این دو نفر اسلوب جدیدی در تفسیر شیعه ایجاد کردند و آثار صحابه و تابعان را به تفاسیر شیعه وارد کردند و عملاً راهی به سوی تقریب گشودند. اما وی این را نمی‌پذیرد و روش شیخ طوسی و مرحوم طبرسی را از روی تقیه دانسته و معتقد است هدف اصلی شیخ طوسی نشر عقاید رافضه در میان اهل سنت بود.^۲

او تاریخ دارالتقریب مصر را به گونه‌ای نقل می‌کند که به خواننده القا شود شیعیان ایران از قدیم در پی انتشار آثار خود در میان اهل سنت بوده و هستند ولی به اسم تقریب وارد شده‌اند و در دارالتقریب کلاه گشادی بر سر بزرگان اهل سنت مصر رفت و شیعه توانست آثار خود را در مصر منتشر سازد و افکار خود را به مصریان منتقل کند و در همین زمینه توانستند حکم فقهی جواز عمل به مذهب جعفری را از شلتوت بگیرند.^۳

۱. فرمانیان کاشانی به نقل از: القفاری، ۲/ ۲۷۷ - ۲۸۱.

۲. همان، ۲/ ۱۴۹.

۳. همان، ۲/ ۱۸۲.

او معتقد است که تقریب در مفهوم شیعی آن مجالی برای نشر عقاید شیعه در مناطق سنی‌نشین است و اگر یکی از علمای اهل سنت حق را بگوید، علمای تقریبی شیعه فریاد می‌زنند که وحدت در خطر است^۱. وی معتقد است تقریب نزد شرف‌الدین و خالصی یعنی پذیرش عقیده روافض^۲. القفاری در این زمینه می‌نویسد:

هیچ یک از تقریبیان شیعه از عقاید خود دست بر نداشته و همان کلمات را در قالب الفاظ زیبا بیان کرده‌اند. بنابراین تقریب یعنی خسارت بزرگ برای اهل سنت و پیروزی برای شیعه. روش صحیح تقریب این است که عقاید صحیح را نشر دهیم و انحرافات و بدعت‌های شیعیان را واضح سازیم، لذا روش اصیل تقریب بیان حق و کشف باطل است که همان تقریب شیعه به مذهب حق (وهابیت) است^۳.

ج: تفکر تقریبی یک حرکت تاکتیکی از جانب اهل سنت برای خنثی‌سازی گسترش

تشیع

این تفکر در میان گفته‌ها و نوشته‌های برخی افراد به صراحت به چشم می‌خورد: «... فکر تقریب بین مذاهب اسلامی از افکار علمای سنی است که فقط برای جلوگیری از تبلیغات مذهب شیعه به وجود آمده، و اولین فردی که در این راه قدم برداشته، شافعی امام سنیان است...»^۴، «... اما علمای سنی مذهب از همان قدیم برای کم کردن

۱. همان، ۱۹۸/۲.

۲. همان، ۲۱۷/۲.

۳. ... و قد سببت دعوة التقريب خسارة كبرى لأهل السنة، و ضرا كبيرا لا يتصوره إلا من وقف على عدد القبائل التي رفضت بجملتها، فضلاً عن الأفراد، حتى تحولت العراق - مثلاً - بسبب هذه الدعوة من أكثرية سنية إلى أكثرية شيعية. و شيوخ الروافض يخططون لنشر الرفض بكل وسيلة تحت شعار التقريب و بعد العراق بدأوا في مصر و غيرها من بلاد العالم الإسلامي، و اشتروا الأعلام و غروا ضعاف النفوس و الإيمان، و خدعوا أصحاب الغفلة و الجهل. و جعلوا منهم أبواق دعاية للرفض و الروافض. و بسبب دعوة التقريب سكت أهل السنة أو جلهم عن بيان باطل الروافض و إيضاح الحق. و باسم هذه الدعوة وجدت كتب الرافضة و نشراتهم و رسائلهم، مكاناً لها في بلاد السنة. و أصبح رجال الرفض يتحركون وسط بلاد السنة بيسر و سهولة و ينشرون كتبهم و يقيمون ندواتهم و يفتحون مراكز لهم (القفاری، مسألة التقريب بين اهل السنة و الشيعة، ج ۲ / ۲۷۸ - ۲۷۹).

۴. مهریزی، مهدی، به نقل از: روضاتی، میرسید احمد؛ ص ۲۷.

اختلافات و مخصوصاً برای جلوگیری از نشر مذهب شیعه و ترویج آن به فکر تقریب بین مذاهب افتادند و از گوشه و کنار به راه‌های مختلف وسیله آن را فراهم می‌کردند^۱»

د: اصرار بر باورها و برداشت‌های خود و نفی اعتقادات طرف مقابل

بر اساس دیدگاه القفاری، تقریب ناممکن است مگر این که شیعه از اعتقادات خود دست بردارد و عقاید اهل سنت آن هم از نوع وهابی‌اش را بپذیرد. بر این اساس، قفاری در پاسخ به این سؤال که آیا راهی به سوی تقریب وجود دارد، می‌نویسد: «صحابه و تابعان هر نوع تقریبی را که به معنای مساوات میان حق و باطل باشد رد کرده‌اند^۲»، لذا ورود عقاید باطل به اسلام به نام تقریب و وحدت امکان‌پذیر نیست.

نگاه دکتر قفاری شباهتی به تقریب ندارد بلکه بیشتر محاکمه جریان‌های تقریب‌گرا و شیعه است. وی معتقد است تا اصول شیعه تغییر نکند، تقریبی صورت نمی‌گیرد. او در فصل سوم کتابش، به دیدگاه بزرگان تقریب درباره عقاید اختلافی بین شیعه و سنی می‌پردازد و می‌نویسد: «اکثر بزرگان تقریب اهل سنت هیچ اطلاعی از عقاید شیعه ندارند و هنگامی که اطلاع ندارند، چگونه نظری در این باره داشته باشند^۳».

متأسفانه قفاری بدون هیچ تحقیقی، نسبت جهل به بزرگان اهل سنت داده و حتی احتمال هم نداده که شاید آن بزرگان اطلاع کافی داشته‌اند، اما این مسائل را از اصول یا ضروریات دین نمی‌دانسته‌اند تا بخواهند در این موضوعات نظر خاصی ابراز نمایند.

ناصر القفاری در تحلیل موانع تقریب و عوامل ضد تقریبی به مواردی همچون: رد صحابه از سوی شیعه و سب و لعن آنان، بدعت شیعه در پذیرش عقل به عنوان یکی از مصادر شریعت و دین^۴، باور شیعه مبنی بر عصمت ائمه^۵، دیدگاه شیعه نسبت به تحریف

۱. همان، ص ۲۳.

۲. فرمانیان کاشانی به نقل از: القفاری، ۴۵/۲.

۳. همان، ج ۲/۸۷.

۴. این طایفه تأویلات زیادی انجام داده و از طریق حق منصرف شده و هنگامی که از آنان سؤال می‌کنی که چرا این‌گونه عقیده دارید، ما را به عقل احاله داده و به نص اعتماد نمی‌کنند. (القفاری، ۱/۵۰).

۵. «مشکل دیگر شیعه این است که سنت را فقط از پیامبر نگرفته و تعداد معصومان را تکثیر کرده‌اند» (القفاری، ۱/۵۰).

قرآن^۱ و ... اشاره کرده و در جمع بندی خود، مجموعه‌ی عقاید شیعه را به عنوان مانع اصلی تقریب بیان کرده است؛ اما نگفته است که موانع موجود در افراطیان وهابی تکفیری چیست و آیا واقعاً فقط مشکلات در یک طرف است یا هر دو طرف ایراداتی دارند که باید آنها را برطرف کنند و هر دو طرف باید تابع حق و انصاف باشند نه تابع احساسات و استحسانات خویش.

عقاید اختلافی‌ای که ناصر القفاری به عنوان موانع تقریب برشمرده است هیچ کدام نه از اصول دین هستند نه از ضروریات آن. علاوه بر این، نه شیعه قائل به تحریف قرآن است نه سنی. همچنین هم شیعه و هم اهل سنت معتقدند که پیامبر تمام شریعت را بیان کرد؛ اما اهل سنت صحابه را مفسر واقعی سنت پیامبر می‌دانند و شیعه اهل بیت را مفسر حقیقی سنت پیامبر معرفی می‌کنند. اهل سنت در محبت صحابه زیاده‌روی کرده‌اند و نمی‌خواهند ایرادات صحابه را بپذیرند و برخی از شیعیان در ردّ صحابه تندروی می‌نمایند و باعث کدورت و تحریک احساسات و عواطف اهل سنت می‌گردند که هر دو باطل است.^۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

۱. وی می‌نویسد: «تحریف قرآن را از آن جهت آوردم که دیدم برخی از شیعیان به اهل سنت نسبت تحریف قرآن می‌دهند و قائل‌اند که شیعه قائل به تحریف قرآن نیست. خواننده تعجب می‌کند که چگونه شیعیان به اهل سنت نسبت تحریف می‌دهند، در حالی که در آثار آنان روایات فراوانی در تحریف قرآن وجود دارد و این روش نشان از این دارد که شیعه هنوز صددرصد دست از تحریف قرآن برنداشته است» (القفاری، ج ۱ ص ۸۵-۹۰).

۲. فرمانیان کاشانی، مهدی؛ تحلیلی بر گروه‌های سلفیه؛ فصلنامه هفت آسمان

منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. نهج الفصاحه
۴. اباذری، عبدالرحیم، امام موسی صدر سرورش وحدت، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۶
۵. امام خمینی، روح الله؛ صحیفه امام، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۶. امام خمینی، روح الله؛ صحیفه نور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۱.
۷. امام خمینی؛ روح الله؛ وحدت از دیدگاه امام خمینی، تبیان آثار موضوعی، دفتر ۱۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۶
۸. آذرشب، محمدعلی، پیشینه تقریب، ترجمه: رضا حمیدی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۴
۹. بابایی، غلامرضا؛ فرهنگ اصطلاحات روابط بین الملل تهران، سفیر، ۱۳۶۹،
۱۰. باقری، علی؛ کلیات و مبانی جنگ و استراتژی تهران، بین المللی، ۱۳۷۰.
۱۱. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، شیخ محمود شلتوت طلایه دارتقریب، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۵
۱۲. تسخیری، محمدعلی، درباره وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، ترجمه: محمد مقدس، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۳
۱۳. جاوید موسوی، سید حمید، اتحاد اسلامی در آثار شهید آیت الله مطهری، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۶
۱۴. جاوید موسوی، سیدحمید؛ «اتحاد اسلامی در آثار شهید آیت الله مطهری(ره)»؛ انتشارات صدرا؛
۱۵. رستمی، محمود؛ فرهنگ واژه‌های نظامی تهران، ستاد مشترک ارتش ج. ا.ا، ۱۳۷۸،
۱۶. رشید احمد، (۱۳۷۳ش)، تاریخ تفکر اسلامی در هند، ترجمه آیت اللهی، تهران.
۱۷. زقاقی، احمد، الاساس التشريعی للوحدة بین الشیعة و اهل السنة، اردن: عالم الکتب الحدیث.
۱۸. زقاقی، احمد؛ التقرب بین الشیعة و اهل السنة و تحديات الاختلاف و التصحیح، اردن: عالم الکتب الحدیث و جدار الکتب العالمی، ۱۴۲۹ق / ۲۰۰۸م.
۱۹. فرمانیان کاشانی، مهدی؛ تحلیلی بر گروه‌های سلفیه؛ فصلنامه هفت آسمان، شماره
۲۰. القفاری، ناصر بن عبدالله بن علی (۱۴۱۲ق)، مسألة التقرب بین اهل السنة و الشیعة، ریاض: دار طیبه، ۲ج.
۲۱. کامران، حسن؛ «انسجام اسلام؛ چالش‌ها راه کارها».

۲۲. مالکی، حسن بن فرحان؛ (۱۳۸۶ش)، مبلّغ نه پیامبر، ترجمه سیدیوسف مرتضوی، قم: نشر ادیان.
۲۳. مختار القاضی، عمر؛ الاجتهاد ضرورة للتقريب؛ المغرب
۲۴. مقتدر، هوشنگ؛ سیاست بین الملل و سیاست خارجی تهران، مفهرس، ۱۳۷۰.
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر، سخنرانی، همایش اعتدال، همبستگی امت اسلامی و رسالت علما؛ مشهد مقدس؛ مرداد ۱۳۹۲
۲۶. مهریزی، مهدی؛ جریان شناسی تقریب مذاهب اسلامی؛ فصلنامه هفت آسمان شماره ۴۷
۲۷. نواب، سید ابوالحسن، نشست علمی. اسفند ۱۳۹۱.
۲۸. واعظزاده خراسانی، محمد (۱۳۷۳ش)، پیام وحدت، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
۲۹. همفر، خاطرات همفر، جاسوس انگلیس در ممالک اسلامی، ترجمه دکتر محسن مویدی، انتشارات امیرکبیر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی